

**ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО
РЕЛІГІЇ, ЦЕРКВИ ТА ВІРУЮЧИХ В УКРАЇНІ
У 40 – 60-Х РОКАХ ХХ СТ.
ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ**

Спроби інтерпретації та класифікації державних політик стосовно релігії, церков (релігійних організацій) та віруючих дотепер ще є, очевидно, неадекватними важливості проблеми і відповідного масиву накопиченого емпіричного матеріалу. Інтенсивні спроби каталогізації стосуються переважним чином державно-церковних відносин, котрі, як видається, знаходяться в істотно іншому предметному полі порівняно зі згаданими державними політиками. Останні фокусуються не лише на інституційному вимірі суб'єктно-об'єктних відносин, але також – на питаннях влади, соціально-політичної мобілізації та конструюванні національних та наднаціональних проєктів. Намагання осмислення безкомпромісності радянської політики щодо релігії і релігійних інституцій сягають, по суті справи, перших спроб осмислення природи комуністичного режиму. Зауваження М. Бердяєва про Царство Кесаря, яке не хоче визнавати нейтральних сфер, мислиться моністично, належить 1947 р.¹, але, як відомо, філософ попереджував про релігійні претензії комунізму й значно раніше².

Перші праці, які фокусуються на радянській релігійній політиці, – це, по суті, каталогізація злочинів і фактів терору проти церкви як інституції, її служителів та вірних в СРСР (книги М. Спінки, Дж. Хекера, Г. Рара³). Згодом з'являються праці В. Коларжа, Дж. Куртисса, А. Левітіна-Краснова, В. Шаврова, Л. Регельсона, В. Флетчера⁴, які на якийсь час визначають дискурс вивчення радянської церковної політики на Заході. З часом тут починаються досить плідні спроби аналізу цієї системи індоктринації, яка у СРСР визначається як “атеїстичне виховання”. Результатом аналізу стали праці американських дослідників Д. Пауела, Ф. Брайана та Р. Маршалла, нідерландського теолога В. Ван ден Беркена та, дещо пізніше, фінського соціолога К. Каріайнена⁵.

Аналізуючи радянську політику початку досліджуваного періоду, західні автори фокусували свою увагу на рушійних силах, які зумовили серйозні зміни у цій політиці і надання РПЦ можли-

востей для відтворення власної еклезіальної структури. При цьому практично всі вони роблять наголос на зовнішньополітичній складовій зміни релігійної політики. Зокрема, Д. Поспеловський пише, що головною причиною знаменитої зустрічі Й.Сталіна з архієреями 4 вересня 1943 р. став очікуваний перший офіційний візит в Росію делегації англіканської церкви на чолі з архієпископом Кентерберійським. “Сталін хотів, – відзначає дослідник, – щоби їхнім очам представ патріарх у всьому своєму блиску, урочисті служби у патріаршому соборі, щоби в них склалося враження про існування в СРСР благополучної Церкви і про релігійну свободу в країні”⁶. Попри те, що більшість праць Д. Поспеловського мають відбиток конфесійної належності автора, позначені певною упередженістю до периферій РПЦ, які піднялися на боротьбу за усамостійнення від церковного центру, а також апологією російського церковного священноначалля, вони лишаються значущими спробами дослідження, у тому числі і радянської церковної політики⁷. До традиції, яскравим представником якої є Д. Поспеловський, можна віднести також вже згадані праці О. Левітіна-Краснова та Л. Регельсона, а також А. Валентинова, Т. Ставроу, М. Струве⁸ та ін. Представники цієї традиції були активно включеними у процес збереження православних інституцій і православної пам’яті (як у російській еміграції, так і в радянській “внутрішній еміграції”) і були або безпосередніми учасниками подій, які аналізували, або добре знайомими з головними дієвими особами церковного життя. Водночас, цю традицію (за невеликим винятком) характеризує нечутливість до національних інспірацій народів, пригнічених спочатку в Російській імперії, а потім – у СРСР⁹.

Більшість авторів також вказували на масове відкриття церков на окупованих територіях як факт, що став детермінантою т.зв. “релігійного НЕПу” 1943 р. Так, Н. Теодорович, аналізуючи роль Московського патріархату у здійсненні радянської політики на західноукраїнських землях доводив, що зміна політичного курсу радянського керівництва щодо релігії і церкви в 1943 р. була зроблена під впливом процесу відновлення релігійно-церковного життя на радянських окупованих територіях¹⁰.

Принагідно відзначити досить серйозну розробку проблеми політики нацистських властей на окупованій території України. Залучений тут в науковий обіг емпіричний матеріал і науковий аналіз є досить цікавим і таким, що дає змогу більш стереоскопічно до-

сліджувати заявлену проблему і період, що розглядається. Це, на-самперед, праці Д. Бурка, який досить докладно зупинився на ролі українського селянства, котре стало основою соціальної бази церкви в період війни, а також аналізі форм і методів, що використовувалися окупаційним режимом для розпалювання міжцерковної ворожнечі;¹¹ І. Власовського, який досліджує становище та діяльність Української автокефальної православної церкви в період окупації, вказуючи на руйнівний вплив на церкву як радянської влади, так і “нового німецького порядку”;¹² Є. Чигиринського, який розкриває процес відновлення та розгортання церковної діяльності, зокрема, створення структур, організації підготовки духовенства та видавничої діяльності церкви в період німецької окупації,¹³ а також праці А. Дублянського, І. Коровицького, О. Вороніна, В. Косика та Дж. Решетара¹⁴.

Особливої уваги у дослідженні радянської політики щодо релігії, церкви та віруючих в Україні на Заході упродовж практично всіх років “холодної війни” надавалося долі Греко-католицької церкви в Україні, яка після 1946 р. стала найбільшою забороненою церквою в Європі. Вже на початку 1950-х рр. здійснюється перехід від накопичення емпіричного матеріалу, каталогізації випадків опору і мучеництва до спроб осмислити архітектоніку політики, яку проводив сталінський режим стосовно цієї церкви¹⁵. 1960 р. свою розвідку “Знищення Української Католицької Церкви в Україні” оприлюднює відомий церковний діяч, близький соратник митрополитів Андрея Шептицького та Йосифа Сліпого о.Іван Гриньох¹⁶. У різні роки доволі серйозні спроби дослідження цієї проблеми на Заході здійснили І. Гвань і Р. Солчаник¹⁷ та В. Маркус¹⁸. Ці автори головну увагу приділяли протистоянню держави найменшим національним інспіраціям, пов’язаним з функціонуванням церкви, яка (за визначенням І.-П. Химки¹⁹) після довгих вагань підтримала народовський, себто власне український рух і, тим самим, серйозно вплинула на ідентифікаційні пошуки галицьких русинів, пов’язавши їх із загальноукраїнською ідеєю. Водночас, ціла лінія у вивченні політики Радянської держави щодо УГКЦ пов’язана зі спробою поставити цю політику у геополітичний контекст. Деякі дослідники доводять (зокрема Д. Дан), що план знищення УГКЦ мав головним чином саме зовнішньополітичну спрямованість і так само, як і переслідування Католицької церкви у Прибалтиці, Польщі, Чехословаччині, був природним для сталінської “прагматичної,

макіавеллівської політики, прагнення необмеженої влади і тотального контролю”²⁰.

Пізніше С. Плохий у праці “В тіні Ялти: міжнародна політика і радянська ліквідація Греко-Католицької церкви” дійшов висновку, що поштовхом до нищення Греко-католицької церкви в Україні стали фактори міжнародно-політичного характеру. З-поміж останніх велику роль відіграли спроби Ватикану утримати уряди США та Великобританії від поступок СРСР у Східній Європі²¹.

Системні дослідження радянської політики стосовно Греко-католицької церкви в Україні пов’язані з ім’ям Б.-Р. Боцюрківа. Він захистив дисертацію “Радянська церковна політика в Україні (1919 – 1939)”²² в університеті Чикаго (1961 р.) і присвятив свою наукову кар’єру дослідженню реалізації цієї політики²³. Йому належить велика кількість статей і експертних матеріалів з проблеми²⁴, але його головна праця – “Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939 – 1950)” побачила світ незадовго до смерті автора²⁵.

Що ж стосується літератури, підготовленої у Радянському Союзі з цієї проблеми, то від 1946 р. (починаючи від знаменитої статті Ярослава Галана “З хрестом чи ножем?”²⁶ і аж до кінця 1980-х рр., вона мала винятково пропагандистський характер, оперувала суворо дозваною і ретельно селекціонованою емпіричною базою. Радянська політика щодо УГКЦ визначалася як така, що мала беззастережно справедливий і безальтернативний характер до антирадянської інституції, пов’язаної з українським націоналізмом, окупаційним німецьким режимом і повстанським (“бандитсько-націоналістичним”) рухом. Постійно підкреслювалося, що т.зв. “возз’єднання” з РПЦ було палко підтримане переважною більшістю населення Галичини і Закарпаття²⁷. Особливо гострі інвективи у цій літературі скеровувалися на адресу митрополита Андрея Шептицького, чия постать було демонізовано (насамперед, у літературі, обов’язкової для вивчення школярами і студентами)²⁸. Радянська політика щодо УГКЦ, її генеза і еволюція лишаються винятково політизованою проблемою, яка отримує полярні інтерпретації, так, власне, як і історичний шлях самої Греко-католицької церкви. Якщо частина принаймні історичної літератури, виданої в Україні 1990 – початку 2000-х рр., цей шлях оцінює як однозначно мученицький,²⁹ то у підручниках для православних духовних навчальних закладів Московського патріархату радянська політика щодо УГКЦ по суті

справи, виправдовується,³⁰ а у дисертації на здобуття ступеня кандидата богословських наук, захищеній у Київській духовній академії УПЦ МП (2002 р.), читаємо буквально таке: “Православна церква в повоєнний час, до складу якої увійшли греко-католики, зберегла, настільки це було можливо, храми та майно, що їй належали, зробила можливим їх повноцінне церковне життя, виховала декілька поколінь духовенства. Чорна невдячність, якою за все це віддячили уніати, не має ніякого морального виправдання”³¹.

1960 – 1980-ті роки у вивченні радянської церковної політики на Заході позначені подальшим накопиченням емпіричного матеріалу, пошуками нових джерел інформації про релігійні процеси за “залізною завісою” та форми партійно-державного контролю за їхнім розвитком.

Після смерті Й. Сталіна СРСР стає дещо менш закритим і цим намагаються скористатися ті дослідники, які вивчають партійно-державну політику щодо релігії. Серед них був і Майкл Бурдо, який приїхав 1959 р. з Великобританії до СРСР за програмою студентських обмінів – офіційно для вивчення історії Київської Русі. Неофіційно М. Бурдо почав збирати відомості про стан Православної церкви і у перший же день перебування в Москві зустрів жінок з України, які розповіли йому про гоніння на віруючих і, зокрема, про ситуацію навколо Почаївської Лаври. З того часу М. Бурдо повністю зосередився на проблемах переслідуваних за віру комуністичними режимами, а згодом заснував спеціальний дослідницький інститут – Кестон-коледж (1969)³². М. Бурдо належить ціла низка праць, присвячених, у тому числі, і радянській церковній політиці в СРСР та прорадянських режимів у країнах Східної Європи³³. До спроб створення на Заході “синтетичних” праць, де б системно аналізувалися різні аспекти радянської церковної політики в означений період, слід віднести студії Н. Девіса³⁴, який був радником президента США Р. Ніксона, професора Федерального інституту східноєвропейських досліджень у Кельні Г. Шимона³⁵, а також Дж. Андерсона³⁶.

Доволі цікавими були і дослідження західних авторів стосовно радянської політики щодо релігійних меншин. І якщо аналіз політичної лінії щодо іудейської релігії розглядався майже винятково у контексті т.зв. “радянської єврейської політики”,³⁷ то у дослідженнях політики стосовно Римо-католицької церкви³⁸ та пізньопротестантських деномінацій останні поставали як особливий об’єкт цієї

політики, де релігійна складова була очевидно домінуючою над національним і соціальним вимірами³⁹.

Водночас починаються спроби серйозного філософського, соціологічного та політологічного теоретичного осмислення феномена політики, яка ставить своєю метою викорінення релігійності. З'являється низка праць, де робиться спроба зрозуміти мету, механізми та ефективність створеної комуністичними режимами системи політичної соціалізації й індоктринації взагалі та її антирелігійної складової, зокрема. Найбільш ґрунтовною під цим оглядом стала праця директора Центру з вивчення Росії і комунізму університету Вірджинії Д. Пауела “Антирелігійна пропаганда у Радянському Союзі: вивчення [системи] масового переконання”⁴⁰. Д. Пауел дійшов, зокрема, висновку про наявність серйозного спротиву системі масової політичної індоктринації у радянських сім'ях, які вибудовували власну систему захисту дітей проти ідей, що суперечили їхнім традиційним цінностям. “Не дивно, таким чином, – писав Д. Пауел, – що партія вирішила доповнювати свою соціалізаційну програму діяльністю зі зростаючим використанням карного кодексу та тиском на віруючих. Радянські люди можуть бути нечутливими до атеїстичної пропаганди, але вони не можуть уникнути закону”⁴¹.

Досить уважно досліджували західні політологи і зовнішньополітичний вимір радянської церковної політики. Спеціально цій проблемі було присвячено праці В. Алексєєва “Зовнішня політика Московського патріархату (1939 – 1953)”⁴² і В. Флетчера – “Миколай: опис дилеми” та “Релігія і радянська зовнішня політика”⁴³. Директор центру славістичних і радянських студій Канзаського університету В. Флетчер проаналізував моделі використання радянським режимом релігійних інституцій і виснував, що інструменталізм у використанні церков на міжнародній арені великою мірою сприяв реалізації зовнішньополітичних завдань Радянського Союзу, але, водночас, він зміцнював і релігійну інфраструктуру, сприяв підвищенню якості корпусу духовенства і, загалом, – релігійного життя.

Цікавою, поза сумнівом, під цим оглядом стала і спроба Дайан Кірбі розглядати партійно-радянську церковну політику кінця 1940 – 1950-х рр. на тлі розгортання “холодної війни” між Сходом і Заходом. Стратеги “холодної війни” по-різному, але активно використовували релігію у своїй боротьбі. Якщо для Й. Сталіна релігія стала знаряддям у створенні нової, радянської редакції російського

імперіалізму, то для західних пропагандистів релігія була, по-перше, ахіллесовою п'ятою комуністичного режиму навіть після сталінського “релігійного НЕПу”, а, по-друге, потужним знаряддям мобілізації на боротьбу проти фанатичних комуністів і за християнські цінності⁴⁴.

Згодом здійснюються спроби і генералізації впровадження політичних практик комуністичними режимами в їхній боротьбі/співіснуванні з релігійними інституціями. Продуктивну модель політик комуністичних режимів щодо релігії, церкви і віруючих запропонувала С.П. Рамет. Вона виходить з фаз розвитку комуністичних режимів, які проходили через етапи руйнування попередніх режимів, побудову підвалин нового режиму, його мобілізацію, стабілізацію та занепад. На прикладі СРСР, Польщі, Югославії та Китаю С.П. Рамет доводить, що ці періоди мали дуже виразну кореляцію з фазами змін у церковній політиці правлячих у цій країні режимів⁴⁵. С. Рамет є також автором монографії “Хрест і комісар: релігійна політика у Східній Європі та Радянському Союзі”⁴⁶ (тоді вона виступала як Педро Рамет) та укладачем спеціальних праць, присвячених аналізу радянської релігійної політики⁴⁷.

Проблеми державної політики щодо релігії і церкви в різні періоди радянської історії більшою або меншою мірою привертали до себе увагу різних дослідників – вітчизняних і зарубіжних, світських і церковних, радянських і тих, хто займався їх дослідженням в умовах незалежних держав. Причому кожна група дослідників, залежно від ідеологічних, політичних та конфесійних уподобань зробила свій внесок у наукову розробку кола питань, що сосуються визначення основних засад державно-церковних відносин в СРСР у період 40 – 60-х рр. ХХ ст. та втілення їх у практику повсякденного життя.

Цікаво, що у радянському пропагандистському дискурсі (а, відповідно, і в літературі) не існувало самих понять “державно-церковні відносини” та “державна церковна політика”. Натомість йшлося про ставлення партії та Радянської держави до релігії, церкви та віруючих. І церковна політика, і державно-церковні відносини 1940 – 1960-х рр. розглядалися цілком в атеїстичній літературі; як правило, у контексті повідомлень про успіхи атеїстичної пропаганди і виховання, які, однак, слід надалі посилювати. Характер діяльності релігійних організацій, їхні соціальні настанови у такого роду літературі були відверто перекручені, у тому

числі і діяльність церков під час Другої світової війни⁴⁸ – повідомлення про патріотизм духовенства та мирян з’являлися тільки у виданнях РПЦ. Згодом, вже після згорання хрущовської антицерковної кампанії, скупі згадки про це з’явилися в спеціальних виданнях, покликаних демонструвати наявність свободи совісті в СРСР⁴⁹. Абсолютна більшість видань не оперувала скільки-небудь значущим масивом емпіричного матеріалу і документами, які б давали уявлення про реальний зміст і напрями партійно-радянської політики у цій сфері. При цьому будь-яка статистика про наявні в країні релігійні організації, стан релігійності, масштаби участі населення у релігійних святах тощо належали до інформації, котра не підлягала оприлюдненню. Праці, які містять цікаві спостереження, результати польових досліджень, інтерв’ю з віруючими і духовенством тощо і належать до періоду, який нами розглядається, мають буквально поодинокий характер⁵⁰. Звичайно, жодної іншої, крім піднесено-апологетичної, оцінки радянської церковної політики ці роботи також не могли мати, але окремі з них говорять про випадки “адміністрування” з боку місцевих органів влади, а у книзі Л.М. Мітрохіна “Баптизм”, яка побачила світ вже після зміщення М. Хрущова, навіть визнавалося, що розкол у баптизмі початку 1960-х рр. є великою мірою результатом зовнішнього тиску на віруючих⁵¹.

Водночас конотації атеїстичної літератури, зміни в акцентах, зміщення головного фокусу з критики, скажімо, православ’я на “сектантство” і навпаки, а також збільшення/зменшення обсягу цієї літератури дає певне уявлення про напрями еволюції радянської релігійної політики. Наприклад, прихід до Білого дому баптиста Г. Трумена, який збігся з початком “холодної війни”, у пропагандистському дискурсі супроводжувався різким посиленням критики баптизму і обігранням несумісності євангельсько-баптистського пацифізму із фактом ядерних бомбардувань Хіросіми і Нагасакі, здійснених за наказом адміністрації Г. Трумена⁵². Ізраїльсько-арабська війна 1967 р. викликала кардинальне піднесення антисіоністської пропаганди і боротьби з “іудейським клерикалізмом”. Так само, постійне посилення антиуніатської пропаганди різко контрастувало із офіційними заявами про “не існування” Греко-католицької церкви в Україні (у середині 1970-х показчик виданої у СРСР антиуніатської літератури перевищив 100 сторінок)⁵³, а твердження про “стійкий імунітет радянських людей до

сектантської ідеології” – зі значною кількістю авторів, які цю ідеологію мали викривати (О. Белов, Є. Борисоглебський, І. Бражник, Ф. Гаркавенко, М. Дмитренко, А. Єришев, М. Злобін, В. Калугін, О. Клібанов, П. Косуха, І. Москвітін, А. Москаленко, Ю. Левада, В. Ленгін, В. Подоляк, Ю. Терещенко, Е. Філімонов).

Після падіння комунізму радянська церковна політика – дотепер абсолютно табуїзована тема – потрапляє до центру уваги радянських, а трохи згодом – пострадянських дослідників. До наукового обігу залучаються також праці, коментарі, спогади, інтерв’ю релігійних діячів, спочатку – головню з середовища РПЦ, які стосуються цієї проблем. Це видруковані праці та рукописи митрополитів Миколая (Платонова), Іоанна (Сничева) та Мануїла (Лемешевського), архієпископа Веніаміна,⁵⁴ єпископа Сергія (Ларіна), протоієрея В. Ципіна⁵⁵, а також А. Ведерникова, С. Гордуна⁵⁶ та ін. Треба зазначити, однак, що на цих працях лежить печатка конфесійної нетерпимості, некритичного підходу до “Ми” на протипагу інвективним оцінкам “Вони”. Прикметно, що за тональністю, аргументацією та інтерпретаціями політичної лінії радянського уряду щодо релігії, церкви і віруючих до цього напрямку є близькими праці завідуючої кафедрою Російської академії державної служби при Президенті Російської Федерації О. Васильєвої⁵⁷.

Між тим, перші спроби нового осмислення релігійної політики, яку здійснював комуністичний режим в СРСР, зробив російський дослідник М. Одинцов. Він дослідив ідеологічні, політичні та правові засади державної антицерковної політики, а також серйозно сприяв своїми публікаціями прирощенню політологічного знання. Проаналізувавши моделі державно-церковних відносин на різних етапах радянської історії, що втілювалися у релігійній політиці, він дійшов висновку, що радянська влада ніколи не ставилася адекватно до релігії і церкви, недооцінювала релігійний чинник у житті держави і суспільства, завжди намагалася витіснити релігію і церкву на маргинеси суспільного і політичного життя⁵⁸.

Вагомим внеском у дослідження проблеми стали праці російського дослідника, петербурзького архівіста М. Шкаровського. У його фундаментальній монографії “Російська православна церква при Сталіні і Хрущові” висвітлюється цілий комплекс проблем, що мали місце у релігійно-церковному житті СРСР в період державного правління Й. Сталіна і М. Хрущова. Зокрема, на широкій джерельній базі досліджуються питання еволюції державно-цер-

ковних відносин в період Другої світової війни, а також повоєнний період, патріотична діяльність Російської православної церкви та її керівництва в роки війни, релігійного опору, катакомбного руху та релігійного десидентства, міжнародної діяльності Московської патріархії тощо. Оскільки робота виконувалася у Росії, особливості вияву цієї політики в Україні залишилися дослідженими недостатньо, тим більш, що автор не мав належного доступу до українських джерел та архівів. Однак значення цієї праці в осмисленні державної релігійної політики у воєнний та повоєнний періоди важко переоцінити⁵⁹.

Хоча працям цих авторів нерідко бракує цілісного підходу та неупереджених оцінок, зокрема, у питанні про патріотизм Російської православної церкви та її послідовників у роки війни, вони значно розширюють уявлення про релігійно-церковне життя в СРСР і, безперечно, збагачують загальну джерельну базу дослідження.

Західні дослідники, порівняно з радянськими, були менш ідеологічно заангажовані та безпосередньо обізнані з релігійно-церковним життям. Характерною особливістю їхніх праць є політична упередженість як до Радянського Союзу в цілому, так і до його релігійної політики, абсолютизація репресивних форм і методів у ставленні влади до релігії і церкви.

Особливе місце в історіографії проблеми посідають праці, що з'явилися в протестантських релігійних колах. У них висвітлювалися питання державно-церковних відносин, ролі і місця тієї чи іншої протестантської конфесії в релігійній палітрі СРСР. Найбільш помітними серед таких авторів є Г. Вінс, І. Єфімов, М. Жукалюк, О. Карєв, К. Сомов та ін. Однак конфесійні підходи та оцінки, які були характерними для цих праць, заважали встановленню істини. Проте вони по-своєму є цінними, оскільки містять у собі важливу інформацію про ставлення держави до протестантизму, внутрішнє життя та проблеми протестантських громад й організацій, що діяли в СРСР, в Україні, зокрема.

Однак вітчизняна та зарубіжна історіографія, праці авторів, що працювали в лоні церкви та релігійних організацій, хоча й мали важливе значення, проте не могли дати цілісного уявлення про релігійно-церковне життя, політику радянської держави щодо релігії та церкви на тому чи іншому етапі вітчизняної історії.

Оскільки дослідження радянських авторів виконані з позицій марксистсько-ленінської ідеології, яка є непримиренною до релігії

і церкви, їх єдне упередженість, неприхована заідеологізованість та відверта атеїстична спрямованість. Попри наявність незаперечних фактів боротьби влади з релігією та церквою, гонінь, переслідувань та утисків духовенства і віруючих, у своїх дослідженнях вони намагалися виправдовувати таку політику, виступаючи тим самим її апологетами.

Окрім ряду праць представників української діаспори, спеціальних наукових досліджень проблем державно-церковних відносин та релігійно-церковного життя в період 1940 – 1960-х рр. ще донедавна майже не існувало.

Суспільні перетворення, які розпочалися наприкінці 1980-х років, докорінно змінили підходи науковців щодо дослідження проблеми.

В Україні одним із перших питань державної політики комуністичного режиму стосовно релігії, церкви та віруючих на різних етапах радянської історії проаналізував В. Єленський. Спираючись на закриті раніше для дослідників архівні документи, він дослідив особливості втілення цієї політики в Україні, спроби влади роз'єднати процеси релігійного і національного піднесення, використати релігійні інституції для зміцнення зовнішньополітичних позицій режиму⁶⁰. Плідними були й дослідження різних аспектів аналізованої проблеми, що їх здійснили С. Білокінь, П. Панченко, О. Ігнатуша та Ф. Турченко, О. Нестуля⁶¹ та ін.

Серйозними заявками на нове осмислення релігійних процесів та спроби їхнього регулювання з боку тоталітарної держави на різних етапах вітчизняної історії стали колективні праці “Історія християнської церкви в Україні. Релігієзнавчий довідковий нарис”, “Історія релігії в Україні”, “Історія Православної церкви в Україні”⁶², де, окрім іншого, розглядаються і питання, пов'язані з релігійною політикою тоталітарного режиму в Україні.

На особливу увагу заслуговують дослідження полтавського історика В. Пащенко, у яких на багатій джерельно-архівній базі з'ясовуються стратегічні підходи і тактичні прийоми, до яких вдавалися у своїй діяльності як центральні і республіканські, так і місцеві власті, здійснюючи політику у релігійній сфері взагалі та щодо Православної й Української греко-католицької церков – зокрема⁶³.

Окремо слід вказати на дослідження О.Лисенка, який одним із перших у вітчизняній науці, спираючись на широку архівно-

джерельну базу, дослідив проблеми релігійно-церковного життя під час окупації України, з'ясував причини змін у ставленні радянського керівництва до релігії та церкви, особливості державної політики щодо різних церков, а також деякі питання законодавчого регулювання державно-церковних відносин. Проте хронологічні рамки не дозволили авторові з'ясувати питання наступності релігійної політики у воєнний та повоєнний період⁶⁴.

Важливі аспекти державної релігійної політики, зокрема в роки війни, вивчали Ю. Волошин, І. Грідіна та В. Гордієнко⁶⁵. Вони дослідили питання відновлення діяльності українських православних церков в період нацистської окупації, проаналізували стратегію та еволюцію релігійної політики німецької адміністрації в релігійно-церковній сфері, показали мережу та особливості діяльності українських православних церков у різних регіонах України та, зрештою, вийшли на серйозні узагальнення, які дають змогу більш багатобічно осмислити післявоєнні зміни у власне радянській церковній політиці. Це саме стосується і праці рівненської дослідниці Н. Стоколос, яка, окрім інших важливих питань, досліджує зміни у релігійно-церковному житті України під час Другої світової війни (1939 – 1945 рр.), зокрема, канонічно-юрисдикційного статусу Православної церкви в Західній Україні, конфесійну політику окупаційної влади, причини і наслідки міжцерковного конфлікту⁶⁶.

Особливості структурної реорганізації та екуменічної діяльності Української греко-католицької церкви в період окупаційного режиму 1941 – 1944 рр. дослідила О. Сурмач.

На основі документів, чимало з яких вперше залучалися до наукового обігу, різні аспекти діяльності Української греко-католицької церкви в роки Великої Вітчизняної війни також висвітлюють А. Антонюк, П. Брицький, Ю. Киричук, В. Трофимович. Відмінності у ставленні рядових віруючих і духовенства Української автокефальної православної та Української греко-католицької церков до окупаційної влади, а також механізм боротьби радянської влади із унією на багатій джерельній базі показав В. Король. Особливості релігійної ситуації в 1940 – 1960-ті рр. в певних регіонах України, зокрема на Волині, в Криму, досліджували В. Милусь, Ж. Каталінська та ін.

На нових методологічних засадах комплексний підхід до дослідження генези, структури та місця в соціокультурних процесах протестантизму в Україні, його опору “антиєвангельській”

(за визначенням самих протестантів) радянській церковній політиці здійснила В. Любащенко. Вона дослідила чимало питань, пов'язаних із поширенням, періодами розвитку протестантизму в Україні, його інституційно-культовими, історико-культурними та світоглядно-доктринальними особливостями і самобутністю. Серед них – ставлення радянської влади до протестантських громад і об'єднань у різні періоди, а також проблеми, з якими зіткнулася незалежна Українська держава у своїй власній політиці щодо протестантських спільнот⁶⁷.

Вагомий внесок у дослідження політики держави щодо протестантських церков в Україні в умовах тоталітаризму зробив також Ю. Вільховий. Він, зокрема, з'ясував історичні передумови, особливості розвитку та напрями діяльності протестантських конфесій в Україні, ставлення до них держави, політику місцевих органів влади, зокрема, щодо інспірації протиріч між різними протестантськими деномінаціями⁶⁸.

Таким чином, закордонними і вітчизняними дослідниками здійснено серйозну працю зі з'ясування ідейних підвалів, стратегій і рушійних сил політики тоталітарного режиму щодо релігії і віруючих. Між тим, очевидними є диспропорції у дослідженні окремих складових цієї політики, а також між внеском різних дисциплін в її аналіз: історичний дискурс зостається беззастережно пануючим, тоді як соціологічний і політологічний аналіз представлені незмірно меншою мірою. Далі, слабо вивченими лишаються стратегії заміщення традиційних релігійних вірувань квазірелігійними сурогатами і виховання нової безрелігійної “радянської людини”, політика блокування режимом процесу інтеграції релігійних і національних інспірацій народів колишнього СРСР і українського – особливо; намагання створити “головну релігію головного народу” і причини, які примусили режим суттєво трансформувати первісний сталінський панправославний великодержавний проект; вплив зовнішньополітичного чинника на політику стосовно пізньопротестантських спільнот, зокрема – стосовно євангельських християн-баптистів; технології, що їх застосовував режим (дезінтеграція спільнот руками їхніх лідерів, протиставлення різних релігійних спільнот одна одній, параметри пропагандистського режиму тощо). Нез'ясованість цілої низки принципових проблем, частина з яких досі ще не належить до розряду суто академічних і лишається актуальною під оглядом

не лише політологічної теорії, але й практики, і зумовила інтерес автора до обраної теми.

¹ *Бердяев Н.* Царство Духа и Царство Кесаря. – М.: Республика, 1995. – С. 305.

² Див.: *Бердяев Н.* Истоки и смысл русского коммунизма – Париж: YMCA-Press, 1955 (книгу написано 1937 р.).

³ *Spinka M.* The Church and Russian Revolution. – New York, 1927; *Hecker J.* Religion and Communism. – New York, 1934; *Pap Г.* Плененная Церковь. – Франкфурт-на-Майне, 1954.

⁴ *Walter Kolarz.* Religion in the Soviet Union. – New York: St. Martin's Press, 1961; *Curtiss J.* The Russian Church and Soviet State, 1917 – 1950. – Boston, 1953; *Левитин-Краснов А., Шавров В.* Очерки по истории русской церковной смуты. В 3 т. – Кюснахт, 1978; *Регельсон Л.* Трагедия Русской Церкви, 1917 – 1945. – Париж, 1977; *Fletcher W.* The Russian Orthodox Church Underground, 1917–1970. – Oxford: Oxford University Press, 1971.

⁵ *Powell, D.E.* Antireligious propaganda in the Soviet Union: A study of mass persuasion. – Cambridge: MIT Press, 1975; *Fanny E. Bryan.* Anti-Religious Propaganda in the Soviet Union: Attacks Against Islam During the 1920s and 1930s // *Modern Greek Studies.* – Yearbook, 1993; *Marshall, R.* Aspects of religion in the Soviet Union, 1917 – 1967. – Chicago, IL: University of Chicago Press, 1971; *Van den Bercken, W.* Ideology and atheism in the Soviet Union. – New York: Mounton de Gruyter, 1975; *Kaariainen, K.* Discussion on scientific atheism as a Soviet science. – Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1989.

⁶ *Поспеловский Д.* Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие. – М.: ББИ, 1996. – С. 298.

⁷ Див.: *Pospelovsky D.* Soviet Antireligious Campaigns and Persecutions. – London: Macmillan, 1988; *його ж.* Подвиг веры в атеистическом государстве // *Русское зарубежье в год 1000-летия крещения Руси.* – М., 1991; *його ж.* Русская Православная Церковь в XX веке. – М.: Республика, 1995.

⁸ *Валентинов А.* Религия и церковь в СССР. – М., 1960; *Ставроу Т.* Русская Православная Церковь в XX веке. – М., 1995; *Struve N.* Christian in Contemporary Russia. – New York, 1967; *його ж.* Православие и культура. – М.: “Христианское издательство”, 1992.

⁹ Див.також: *Русское зарубежье в год тысячелетия Крещения Руси.* Сост. *М.Назаров.* – М., 1991.

¹⁰ Див.: *Теодорович Н.* Ліквідація Греко-Католицької церкви в СРСР // *Український збірник (Мюнхен).* – 1960. – Кн. 17; *його ж.* Російська

православна церква в Україні // Український збірник (Мюнхен). – 1959. – Кн. 16.

¹¹ *Бурко Д.* Відродження Української церкви в 1941 – 1943 роках // Рідна церква (Новий Ульм). – 1963. – Ч. 56; 1964. – Ч. 57, 58; *його ж.* Сучасне становище православної церкви в Україні // Український збірник (Мюнхен). – 1959. – Кн. 16.

¹² *Власовський І.* Нариси історії Української Православної Церкви: У 4 т. – Нью-Йорк – Київ, 1990.

¹³ *Чигиринський Є.* Українська православна церква в 1941 – 1943 рр. // Рідна церква (Новий Ульм). – 1956. – Ч. 25; 1962. – Ч. 49–50.

¹⁴ *Дублянський А.* Тернистим шляхом. Життя митрополита Никанора (Абрамовича). – Лондон, 1962; *його ж.* Київський Собор 1942 р. // Рідна церква (Новий Ульм). – 1962. – Ч. 52; *Коровицький І.* Сорокаріччя відродження єпископату Української Православної Церкви // Українське Православне Слово (Бавнд Брук). – 1982. – Ч. 4, 5; *Воронін О.* Автокефальна Українська Православна Церква. – Кенсінгтон, 1990; *його ж.* Великий подвижник українського церковного відродження // Українське Православне Слово (Бавнд Брук). – 1989. – Ч. 3; *його ж.* Відроджена у вирі війни (Українська православна церква під час Другої світової війни // Український православний календар (Бавнд Брук). – 1988; *його ж.* Віра і атеїзм в СРСР // В обороні віри (Торонто). – 1984; *його ж.* Історичний шлях Української автокефальної православної церкви. – Кенсінгтон, 1992; *Косик В.* Україна у Другій світовій війні. У документах. – Львів, 1949; *його ж.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993; *Reshetar John S.* Ukrainian Nationalism and the Orthodox Church // *American Slavic and East European Review* 10 (February 1951): 42, 45.

¹⁵ *First Victims of Communism.* – Rome, 1953.

¹⁶ *Грунніош Іван.* The Destruction of the Ukrainian Catholic Church in the Soviet Union // Prologue (New York). – 1960. – Vol. IV. – P. 5–51.

¹⁷ *Roman Solchanyk and Ivan Hvat.* The Catholic Church in the Soviet Union // *Pedro Ramet.* Catholicism and Politics in Communist Societies. – Durham, N.C.: Duke University Press, 1990.

¹⁸ *Markus Vasyly.* Religion and Nationality: The Uniates of the Ukraine // *Bohdan R. Bociurkiw and John W. Strong (eds.)* Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe. – London: Macmillan, 1975; *його ж.* Religion and Nationalism in Ukraine // *Pedro Ramet (ed.)* Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics (Rev. and expanded ed.) – Durham, N.C.: Duke University Press, 1989; *його ж.* The Suppressed Church: Ukrainian Catholics in the Soviet Union // *Richard T. De George and James P. Scanlan (eds.)* Marxism and Religion in Eastern Europe. – Dordrecht, Netherlands: D. Reidel, 1976. – P. 119–132.

¹⁹ Див.: *Химка І.-П.* Греко-Католицька Церква і національне відродження в Галичині 1772–1918 // Ковчег (Львів). – 1993. – Ч. I. – С. 77, 80–81.

²⁰ Див.: *Dunn Dennis J.* Disappearance of the Ukrainian Uniate Church: how and why? // Український історик (Нью-Йорк – Мюнхен). – 1972. – №1-2. – С. 64–65.

²¹ *Plokhly Serhii.* In the Shadow of Yalta: International Politics and the Soviet Liquidation of Greco-Catholic Church // *Logos: A Journal of Eastern Christian Studies.* – Vol. 35. Nos 1-4. – P. 59–76.

²² “...Бажаю вам простувати обраним шляхом”. Інтерв’ю з Б.Боцюрків // Людина і світ. –1991. – №12. – С. 14–17.

²³ Документи, матеріали і джерела, зібрані Б.Боцюрківим з цієї проблеми, нині зберігаються у Канадському інституті українських студій університету Альберта (Едмонтон, Канада).

²⁴ *Bohdan R. Vociurkiw.* Religion and Nationalism in the Contemporary Ukraine // George W. Simmonds (ed.). *Nationalism in the USSR and Eastern Europe.* – Detroit: University of Detroit Press, 1977; *його ж.* The Suppression of the Ukrainian Greek-Catholic Church in Postwar Soviet Union and Poland // *Religion and Nationalism in Eastern Europe and Soviet Union.* – Boulder, London, 1985. – P. 97–119; *його ж.* The Issues of Ukrainization and Autocephaly of the Orthodox Church in Ukrainian-Russian Relations, 1917 – 1921 // *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter.* – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta, 1992. – P. 245–273; *його ж.* The Politics and Religion in Ukraine: The Orthodox and Greek Catholics // *The Politics of Religion in Russia and the New Independent States of Eurasia / Ed. by Michael Bourdeaux.* – Armonk, New York – London: M.E.Sharpe, Inc., 1995. – P. 144–150; *його ж.* Українська Греко-католицька Церква в катакомбах (1946 – 1989) // Ковчег (Львів). – 1993. – Ч. I. – С. 113–152; *його ж.* Проблеми дослідження історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання // Український археологічний щорічник. – 1992. – Вип. 1.

²⁵ *Bohdan R. Vociurkiw.* The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939 – 1950). – Edmonton – Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1996. – 289 p.

²⁶ *Росович В. (Я.Галан).* З хрестом чи ножем? – Львів, 1946.

²⁷ *Беляев В.* Я обвиняю. – М., 1980; *Біскуп А.* Проповідники ворожнечі. – Львів, 1986; *Возняк С.М.* Уніатство – знаряддя клерикального антикомунізму. – К., 1987; *Дмитрук К.* Під штандартами реакції і фашизму. Крах антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков. – К., 1976; *його ж.* Свастика на сутанах (Про реакційну діяльність уніатської та української автокефальної церков). – К., 1973; *його ж.* С хрестом и трезубцем.

– М., 1979; *його ж.* Уніатские крестоносцы: вчера и сегодня. – М., 1988; *Добрецова В.В.* Націоналізм і релігія на службі антикомунізму. – Львів, 1976; *Мигович І.І.* Преступный альянс. О союзе униатской церкви и украинского буржуазного национализма. – М.: Политиздат, 1985; *Петляков П.А.* Униатская церковь – орудие антикоммунизма. – Львов, 1983; *Уткін О.І.* Унія: шлях ганьби і зради. – Ужгород, 1987; *Шуш А.* Кому служила уніатська греко-католицька церква? – К., 1959.

²⁸ *Waschuk Roman.* The Symbol of Sheptyts'kyi in Soviet Ideology // *Magocsi Paul Robert (ed.)* Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi. – Edmonton, 1989. – P. 407–420.

²⁹ Див. хоча б: *Історія релігії в Україні. За ред. А.М.Колодного і П.Л.Яроцького.* – К., 1999. – С.611–614.

³⁰ *Цытин Владислав, протоіерей.* История Русской Православной Церкви. 1917 – 1990. Учебник для православных духовных семинарий. – М., 1994. – С.143–146.

³¹ *Драбинко Александр.* Православие в постсталинтарной Украине (вехи истории). – К., 2002. – С. 17.

³² Див.: *Бурдо Майкл.* Предисловие // Религия и общество. Очерки религиозной жизни современной России. *Отв. ред. и сост. С.Б. Филатов.* – М.-СПБ: “Летний сад”, 2002. – С. 3–10.

³³ Див. зокрема: *Bourdeaux M.* Opium of the people: The Christian religion in the USSR. – London: Faber and Faber, 1965; *його ж.* Patriarch and Prophets. – London, 1970; *його ж.* The Politics of Religion in Russia and the New States of Eurasia. – Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1995.

³⁴ *Nathaniel Davis.* A Long Walk to Church: A Contemporary History of Russian Orthodoxy. – Boulder, Colo.: Westview Press, 1995.

³⁵ *Simon Gerhard.* The Churches in Russia. – London, 1972. Дуже цікавою є також його праця німецькою мовою, яка стосується царської церковної політики часів К.П.Побєдоносцева: *К.Р.Робедоносцев und die Kirchenpolitik des Heiligen Sinod 1880–1905.* – Göttingen, 1969.

³⁶ *Anderson John.* Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

³⁷ *Rothenberg Joshua.* The Jewish Religion in the Soviet Union since World War II // *Aspects of Religion in the Soviet Union. 1917–1967.* – Chicago, 1971; *Gitelman Zvi.* Moscow and the Soviet Jews // *Problems of Communism.* – 1980. – January. – P.18–34; *Soviet Religious Policy and the Status of Judaism in the USSR // Bulletin of Soviet and East European Jewish Affairs.* – 1970. – December. – P. 13–19.

³⁸ *Dunn Dennis J.* The Catholic Church and the Soviet Government, 1939–1949. – Boulder, Colo.: East European Monographs, 1977.

³⁹ *Bourdeaux M.* Religious Ferment in Russia: Protestant Opposition to Soviet Religious Policy. – London, 1968; *Sabrina Petra Ramet (ed.)*. Protestantism and Politics in Eastern Europe and Russia: The Communist and Postcommunist Eras. – Durham, N.C.: Duke University Press, 1993; *Sawatsky, W.* Soviet evangelicals today // Occasional Papers on Religion in Eastern Europe. – 1984. – Vol. 4. – No 2. – P. 1–20.

⁴⁰ *Powell, D.E.* Antireligious propaganda in the Soviet Union: A Study of Mass Persuasion. – Cambridge: MIT Press, 1975.

⁴¹ *Powell David D.* Rearing the New Soviet Man. Antireligious Propaganda and Political Socialization in the USSR // *Bociurkiw and John W. Strong (eds.)* Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe. – London: Macmillan, 1975. – P. 167.

⁴² *Алексеев В.* Внешняя политика Московского патриархата (1939–1953). – New-York: Research Programme on the USSR, 1954.

⁴³ *Fletcher William C.* Nikolai: Portrait of Dilemma. – New York, 1968; його ж. C. Religion and Soviet Foreign Policy. – London, 1970.

⁴⁴ *Kirby Dianne.* An Introduction // Kirby Dianne (Editor). Religion and the Cold War. – Gordonsville, VA, USA: Palgrave Macmillan, 2003. – P. 2–21.

⁴⁵ *Ramet Sabrina P.* Nihil Obstat. Religion, Politics and Social Change in East-Central Europe and Russia. – Duke University Press Durham & London, 1998. – P. 12–30.

⁴⁶ *Pedro Ramet.* Cross and Commissar: The Politics of Religion in Eastern Europe and the Soviet Union. – Bloomington: Indiana University Press, 1987.

⁴⁷ *Ramet Pedro (ed.)*. Eastern Christianity and Politics in the Twentieth Century. – Durham, N.C.: Duke University Press, 1988; її ж: Catholicism and Politics in Communist Societies. – Durham, N.C.: Duke University Press, 1990; *Sabrina Petra Ramet (ed.)*. Religious Policy in the Soviet Union. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

⁴⁸ *Гордиенко Н.С.* Эволюция русского православия. (20 – 80-е гг. XX ст.). – М., 1989; *Гордиенко Н.С., Комаров Л.М., Курочкин П.К.* Политиканы от религии. Правда о “русской зарубежной церкви”. – М., 1975; *Корзун М.С.* Русская православная церковь. 1917 – 1945. – Минск, 1987; *Кривошеев С.* Фашизм і церква // Людина і світ. – 1975. – №5; *Вещиков А.* Война и вера. Религия и церковь в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. // Наука и религия. – 1975. – №1.

⁴⁹ *Куроедов В.А.* Религия и закон. – М., Знание, 1970; його ж. Религия и церковь в Советском государстве. – М.: Политиздат, 1980; *Колесник Н.А., Фуров В.Г.* Гражданственность и религиозная вера. – К.: Политиздат Украины, 1985; *Розенбаум Ю.А.* Советское государство и церковь. – М.: Наука,

1985; *Рудинский М.Ф.* Институт свободы совести по советскому государственному праву. – М., 1991.

⁵⁰ *Клибанов А.И.* История религиозного сектантства в России. – М.: Наука, 1965; Конкретные исследования современных религиозных верований (Методика, организация, результаты). – М.: Мысль, 1967; Конкретно-социологическое изучение состояния религиозности и опыта атеистического воспитания. – М.: Издательство МГУ, 1969.

⁵¹ *Митрохин Л.Н.* Баптизм. – М.: Политиздат, 1966.

⁵² Див. серед інших: Яструби з берегів Потомаку. – К., 1951.

⁵³ Антинародная деятельность униатской церкви на Украине. Библиографический указатель. *Сост. Л.И. Ильницкая.* – Львов: АН УССР, 1976. – 118 с.

⁵⁴ *Вениамин, архиепископ.* Трагические страницы истории церкви на оккупированной территории. Из воспоминаний очевидца // Журнал Московской патриархии. – 1975. – №7.

⁵⁵ *Цытин В., протоиерей.* История Русской Православной Церкви. 1917 – 1990. – М., 1994; *того ж.* Патриотическое служение Русской Православной Церкви в Великую Отечественную войну // Новая и новейшая история. – 1995. – №2.

⁵⁶ *Гордун С.* Русская православная церковь в период с 1943 по 1970 гг. // Журнал Московской патриархии. – 1993. – №1; *того ж.* Русская православная церковь при святейших патриархах Сергии и Алексии // Вестник русского студенческого христианского движения. – 1990. – №158.

⁵⁷ *Васильева О.Ю.* Русская православная церковь в политике советского государства в 1943 – 1948 гг. – М.: РАН ИРИ, 1999; *Васильева О., Книшевский П.* С именем Дмитрия Донского // Журнал Московской патриархии. – 1990. – №5; *Васильева О.* Русская православная церковь в 1927 – 1943 гг. // Вопросы истории. – 1994. – №4; *її ж.* Советское государство и деятельность Русской православной церкви в период Великой Отечественной войны. Автореф. дис... канд ист. наук. – М., 1990; *її ж.* Третий рейх и православная церковь // Наука и религия. – 1995. – №5.

⁵⁸ *Одинцов М.И.* Государство и церковь в России. XX век. – М.: Луч, 1994; *того ж.* О встрече Сталина с руководителями Русской православной церкви 4 сентября 1943 г. // Атеистические чтения. – Вып. 19. – М., 1990; *того ж.* Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) // На пути к свободе совести. – М.: Прогресс, 1989.

⁵⁹ *Шкаровский М.В.* Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939 – 1964 годах). – М., 2000; *того ж.* Русская православная церковь и Советское государство в 1943 – 1964 годах. От “перемирия” к новой войне. – СПб., 1995;

його ж. Русская Православная Церковь и государство в 1940 – 1950 гг. // Церковь и государство в российской православной и западной латинской традициях. – СПб., 1995; *його ж.* Обновленческое движение в Русской православной церкви XX века. – СПб, 1999.

⁶⁰ *Єленський В.С.* Державно-церковні взаємини на Україні (1917 – 1991). – К.: Республіканський Центр духовної культури, 1991; *його ж.* Морозна відлига. Про антицерковну кампанію кінця 1950 – поч. 1960-х років // Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990; *його ж.* Держава і церква в СРСР: з історії передквітневого двадцятиліття // Людина і світ. – 1991. – №1. – С. 5–11; №2. – С. 8–11; *його ж.* Церкви України і зовнішня політика: уроки недавнього минулого // Церква і національне відродження. – К.: Ін-т національних відносин і політології НАН України, 1993. – С. 37–48.

⁶¹ *Білокін С.* Винищення українського духівництва у 30-х роках // Другий Міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. – Історія. – Ч. II. – Львів, 1994; *його ж.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр. Джерелознавче дослідження. – К., 1999; *його ж.* Механізм большевистского насилія: Конспект дослідження. – К., 2000; *його ж.* Посилення антирелігійної політики держави // Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). У 3-х кн. Кн. 2. – К., 1994; *Панченко П.П.* Релігійні конфесії в контексті історизму. – К., 2003; *Турченко Ф., Ігнатуша О.* Українська автокефальна // Вітчизна. – 1989. – №12; *Нестуля О.О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917 – 1941 рр. У 2-х кн. – К., 1995.

⁶² Історія християнської церкви на Україні (Релігієзнавчий довідковий нарис). – К.: Наукова думка, 1991; Історія релігії в Україні. За ред. *А.М. Колодного і П.Л. Яроцького.* – К., 1999; Історія Православної Церкви в Україні. Збірка наукових праць. – К., 1997.

⁶³ *Пащенко В.* Греко-католики в Україні. – Полтава, 2002; *його ж.* Православ'я в новітній історії України. Частина перша. – Полтава, 1997; *його ж.* Православ'я в новітній історії України. Частина друга. – Полтава, 2001; *його ж.* Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – поч. 1990-х років. – Полтава, 2005.

⁶⁴ *Лисенко О.Є.* До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни // Укр. іст. журн. – 1995. – №3; *його ж.* Церковне життя в Україні. 1943 – 1946 рр. – К., 1998; *його ж.* Релігійні питання в теорії та практиці українського націоналізму в першій половині XX ст. // Укр. іст. журн. – 2000. – №6.

⁶⁵ *Волошин Ю.* Українська православна церква в роки нацистської окупації. – Полтава, 1997; *його ж.* Православна церква в Україні періоду

нацистської окупації (червень 1941 – жовтень 1944 рр.). Дис. канд. іст. наук. – Полтава, 1997; *Грідіна І.* Православні монастирі України під час Другої світової війни // *Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження.* Вип. 6 – К., 2000; *її ж:* Українське православ'я в роки Другої світової війни: здобутки чи втрати? // *Історичні та політологічні дослідження (Донецьк).* – 2000. – №1 (3); *Гордієнко В.В.* Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // *Укр. іст. журн.* – 1998. – №3; *його ж.* Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.). Дис. канд. іст. наук. – К., 1999.

⁶⁶ *Стоколос Н.* Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст): Монографія. – Рівне, 2003.

⁶⁷ *Любащенко В.І.* Історія протестантизму в Україні. – Київ.: Поліс, 1996.

⁶⁸ *Вільховий Ю.* Протестантські церкви в Україні у середині 40–50-х років XX ст. // *Історична пам'ять. Науковий збірник (Полтава).* – 2000. – №1-2; *його ж.* Розкол Спільки євангельських християн-баптистів та діяльність прибічників Ради Церков на Львівщині (60-ті роки XX ст.) // *Історія релігій в Україні. Праці XI Міжнародної наукової конференції.* Кн. I. – Львів, 2001. – С.139–145.